

Bollobás Enikő. *Egy képlet nyomában. Karakterelemzések az amerikai és a magyar irodalomból.* Budapest: Balassi Kiadó, 2012. Kartonált. 236 oldal. ISBN 978-963-506-655-1

Bollobás Enikő irodalomtörténész, amerikanista, az ELTE Angol-Amerikai Intézetének egyetemi tanára, az MTA doktora, közel másfélszáz, nemzetközi és hazai tudományos és irodalmi folyóiratban közölt tanulmány, valamint öt monográfia szerzője. Nevéhez fűződik az Országgh László 1967-es átfogó irodalomtörténetének egyedülállóan örökébe lépő, lenyűgözően széles látókörű, mintegy négy évszázadnyi amerikai irodalmi műalkotást, kritikai recepciót és plurálisan széttartó, sokszínű kánonformációt bemutató *Az amerikai irodalom története* (Osiris, 2005), illetve a *They Aren't Until I Call Them – Performing the Subject in American Literature* (Peter Lang, 2010) című, jelentős szubjektumelméleti munka, mely a beszédaktus elmélet és a performatív én-képzés összefüggéseit gondolja újra a társadalmi nemek tudománya, a dekonstrukciós irodalomelmélet, és a posztstrukturalista szemiotika megfontolásait alkalmazva.

Ugyanezen interdiszciplináris metodológiai megközelítés jellemzi Bollobás Enikő legújabb kötetét, mely a (beszélő, beszéltetett, s elbeszél) szubjektumnak a nyelvfilozófiából, narratológiából és a posztstrukturalista irodalomelméletekből táplálkozó performatív elméletét dolgozza ki és mutatja be amerikai és magyar irodalmi szövegpéldák rendkívül változatos tárházán keresztül, az elméleti felvetéseket ragyogón illusztráló karakterelemzések során. Mint azt a monográfia fűlszövege találoan megfogalmazza:

Ez a könyv egy irodalomelméleti konstrukció gyakorlatba ültetése, melynek során egy elméleti „képlet” – amely a szubjektumperformativitást és az alanyképzés tropizálódását érinti – szövegközeli olvasási gyakorlattá alakul. Ez a képlet végül nemcsak az irodalmi szöveg működéséről árul el valami nagyon lényegeset, hanem arról is, ahogyan világunk lakói a nyelven keresztül megalkotják magukat, illetve ahogyan őket megalkotják a rejtett vagy kevésbé rejtett szövegek. Hiszen a szubjektumperformativitás nem egyéb, mint maga a nagy emberi színjáték.

Ezen összefoglaló rámutat a kötet legfőbb érdemére is, a komplex, akadémiai doktori disszertációba illő, komoly elméleti tételek közérthető, élvezetes formában történő bemutatására. Ez részben a rendkívül érzékletes, az elméletet „életközeli” fordító példák, részben a szerző jól kiegyensúlyozott (professzionális és populáris diszkurzus közt ügyesen egyensúlyozó) nyelvhasználatának, retorikai bravúrjainak köszönhető.

Bollobás teoretizálása soha nem öncélú, szakzsargonba fúló, elitista tetszelgés, hanem sokkal inkább elgondolkodtató, hasznos gyakorlati útmutató naponta megélt valóságunk társadalmi jelentésképző mechanizmusaink, kulturális önreflexióink kielégítő megértéséhez.

Remekbe szabott s igen aktuális felütéssel indul a Bevezető. A nézők százezrei által „lájkkolt” képsor, melyen II. Erzsébet angol királynőt az angol titkosszolgálat leghíresebb ügynöke, James Bond (Daniel Craig) kíséri el a 2012-es Olimpiai Játékok megnyitójára (ld. [videó](#)). Ez arra szolgál közérthető szemléltetőül, hogy miképp keveredik össze elválaszthatatlanul a „fikció” és a „valóság”, hogy miképp képezi meg performatív módon diszkurzív konstrukcióként a valós személyt a fikció (mely aztán végül visszacsatolódik a valóságba), és hogy mik azok a különféle, olykor egymásnak ellentmondó normarendszerek, kulturális szkriptek (az uralkodóság kulturális és a Bond-fikciók konkrét szövegekönve), melyek meghatározzák a szubjektum megképződését.

Bollobás vizsgálódásainak fókuszában a diszkurzív, performatív szubjektumkonstrukciók azon esetei állnak, melyekben nem a kizárólagosan az uralkodószkript által meghatározott tárgyi, passzív módon elszenvedett, páciens státuszba való alávetettségről van szó, hanem azok, melyekben a szubverzív szubjektum a megfelelő diszkurzusok előzmény nélküli összehozásával maga irányítja ágensként önmaga megalkotását. Az így létrejövő, önironikus, játékos, új jelentésekkel feltöltött pozicionalitást aztán a szerzői képlet tropológiai modellje alakzati szempontból a metaforikussággal szembeállított katakretikusság mentén definiál – Butler és Kripke nyomdokába lépve. Az „Őfelsége Titkosügynöke” filmszkeccs – akárcsak a Comicon Cosplay párhuzamosan hivatkozott példája – pusztán azt hivatott bemutatni, hogy a szubjektumperformativitás, az alanyképzés, az ideologikusan determinált vagy határsértő szkriptek, amelyekről a könyv szól, voltaképpen olyan folyamatok, amik a virtuális valóság korában mindenhol körülvesszük bennünket, megszokott, hétköznapi létélményünk részei.

Meglepően sok hasonlóságot mutatnak mai életünkkel az irodalmi szövegekben feltárt szubjektumperformativitás „rejtőzködő szkriptjei” is, ahol sem a megképzés alapjául szolgáló kulturális szövegekönve, sem maga a megképzettség nem mutatják meg magukat azonnal. E fiktív „rejtőzködő szkriptek” felidéznek a patriarchális társadalmakban feminizáltan objektifikált szubjektum valós helyzetét, aki óhatatlanul a női megképzés igazodási pontjaként működő, láthatatlannak mert adottnak, természetesnek, esszenciálisnak tételezett „igazi nőiség” szövegekönve nyomán olvasódik, függetlenül attól, hogy azzal azonosulva vagy konfrontálódva alkotja meg, adja el(ő) önmagát.

A bevezető fejezet, „Az alany mint elméleti kérdése” a szubjektumperformativitás és alanyképzés tropizálódását fedő irodalomelméleti „képlet” felállításával indít: egy lényegre törő összefoglalóban betekintést nyerhetünk az alany elméleteinek fogalmi változásába a karteziánus filozófiából eredtetett főbb szubjektumszemiotikai irányzatokon át a poszt-strukturalista, posztmodern elképzelésig. (A komplett és némileg kiszámítható arcképcsarnokot Heideggertől és Rousseau-tól, Derridán és Lacanon át, Foucault-ig és Althusserig a feminista teoretikusok – Butler, Grosz, Spivak, Benjamin, Waugh – a korábbi szubjektumelméletekkel egyszerre összefonódó és szembenálló, „el-különböző-dő,” deszubjugációs ellentörekvéseinek felvillantása színesíti.) A performatív elméletek frappáns felvázolása során az austini beszédaktuselmélethez köthető nyelvfilozófiai tételek a posztstrukturalista performativitáskonstrukciókkal (Derrida, Felman, Miller, Pratt, Petrey, stb) állítódnak szembe, melyek a „végrehajtó cselekedetek működési területét a diszkurzuson belüli személyek és világok létrehozásában jelölik ki.” A performativitás szubjektumelméleti alkalmazásának ismertetése során többek közt szó esik utánzó (imitatív) és gyakorító (iteratív) szubjektumképző folyamatokról, a tekintet (*gaze*) teoretizálásáról, a vizuális és narratív örömszerzés, illetve a másikság megképzésének mechanizmusairól, csak úgy, mint az önszobjektíváció öntapasztalati technikáiról. Végül a szerző kitér az eltárgyasítottan megalázott és az önfelhatalmazón öntudatra ébredt szubjektum előállításának különbségeire, hogy az alanyi és tárgyi megképzés metaforikus és katakretikus változatait összevetve felfedje a referenssel nem bíró jelölökként funkcionáló identitásjegyek (nő/férfi, fekete/fehér, stb.) közti kategóriaváltás határátlépő és felszabadító potenciálját, melyet a szubjektumperformativitás *par excellence* trópusaként azonosított katakrézis jellemzőivel ír le. A fogalom megidézi Judith Butler a „problémás nem” performativitásának politikumára vonatkozó téziseit, és rímel azzal, ahogy, Kripke nyomán, Butler írt – a megnevezés aktusának iterábilis jellege, a gyűlöletbeszéd helytelen tulajdonév használata (*improper use of a proper name*) és a társított diszkriminatív cselekedetek kapcsán – a diszkurzus katakretikus kockázatáról és kiterjesztéséről (ld. Butler 1990, 1993, 1997). Bollobás a gyűlöletbeszéd helyett a szépírás keretében s példáival gondolja újra a butleri felvetéseket.

Mint ahogy arra a „Katakrézis: alakzat és alanyképzés” című, második fejezet rámutat a kategóriaváltó alanyképzést alakzatba öntő katakrézis egyszerre jelent képzavart, helytelen szóhasználatot, és az analogikus hasonlóság vagy helyettesítés helyett az elvárásokon túllépő, indikciózus jelentésbővülés nyelven belüli eseményeit. Különösen élvezetes e képzavarnak a költői stílusú képes beszéd változatos fordulataival történő

definiálása: így lesz a katakrézis egyszerre a kimondatlan és az eldönthetetlen gyönyörszövege, jelentéstágító retorikai virág, referenciális eltévelyedés, a világ iránti kíváncsiság vezérelte felfedezőút, sőt olyan, önmagukat önmagukban új jelentéssel ellátó szavak sora, amik Münchhausen báró módjára saját hajuknál fogva emelik föl önmaguk.

Az elméleti képlet szövegközeli olvasási gyakorlattá fordítva olyan újszerű karakterelemzésekre ad alkalmat, melyek során a „társadalmi nem, a szexualitás és a rassz ragjaival létrejövő megképzés normakövető és normataszító esetei” egyaránt bemutatásra kerülnek. A magyar és amerikai irodalmi példák színes palettáján a szerző vissza-visszatérő kedvencei (mint Emily Dickinson és Gertrude Stein) mellett olyan üde színfoltok is szemünk elé tárulnak, mint az afirmatív női alanyképzés alakzati szerveződéseit bemutató magyar népdalok és népballadák, a női szkripthalmazás esete Török Sophie arcképtanulmányában, Kaffka Margit normaszegőn önreflexív, önátértékelő, s öntisztító nőalakjai, vagy Rác Zsuzsa konfabuláló kitéréssel megképzett katakretikus női szubjektumai.

A könyv legterjedelmesebb, „A társadalmi nem megképzései” című, harmadik fejezetében megvitatásra kerülnek még a ruházat *gender*-technológiái (Henry James, Kate Chopin, Edith Wharton), a férfiak nők feletti kontrollja (Nathaniel Hawthorne, Charlotte Perkins Gilman, Márai Sándor), az amerikai Dél sajátos kulturális kódjaiból megképzett nőiség (William Faulkner, Tennessee Williams, Flannery O’Connor), a normakövetés parancsának katakretikus felfüggesztése és a női ágenség alakzati és performatív lehetőségei (Ignotus, Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Németh László, Gertrude Stein, Djuna Barnes), a *gender* konkrét vágykapcsolatoktól függő, relatív képződménye (Carson McCullers), és a metalepszis nyomán megképzett szubjektum katakrézise (H.D.). A „Szexualitás megképzései” című, negyedik fejezet témái a meleg szubjektivitás változatai (Herman Melville, Arthur Miller, Oscar Wilde, Nádás Péter), valamint a szexuális és *gender*kódok találkozása a melegség új fogalmában (Henry James). Az utolsó, ötödik fejezet végül a *passing* „ragcsúszó” jelenségével, illetve a társadalmi nem, a rassz, és a szexualitás inflekcói által „többszörösen ragozott” alanyiséggel foglalkozik (James Weldon Johnson, Harriet Beecher Stowe, Hunyady Sándor), kitérve a genderváltó testlebonthatás (Mark Twain), a (bőr)szín-lelés és vágy-transzgresszió (Nella Larsen), a hernyó-nimfácska metamorfózis-játék (Vladimir Nabokov), a gyarmatosító diszkurzusok (David Hwang), és a stigmaváltással elért „színpadképesség” (Philip Roth) kérdésköreire.

Feltétlen ki szeretném emelni a könyv figyelemreméltó nyelvi megoldásait. Mindamellet, hogy a szerző nyelvfilozófiai metaperspektívából, szakavatott teoretikusként rálátást nyújt a nyelvbe vetett szubjektum

diszkurzív konstrukciójára és kulturális szövegeknyveire, ugyanakkor a játékos poliglott nyelvűvelő szerepében is megmutatkozik, egyszerre ápolva intim intellektuális viszonyt az angol és a magyar (szak)nyelvvél is. Amerikanistaként az amerikai irodalomból vett szövegpéldázatai során gyakran támaszkodik saját műfordításaira (emlékezetesek Dickinson versfordításai), felhívja a figyelmet a magyar félrefordítások következtében fellépő jelentés-elsikkadásokra, etimológiai fejtegetései elfe(le)dett jelentésrétegeket tárnak fel. A magyar nyelvű társadalmi nem kutatások hasznára válik a feminista szubjektumelméleti terminológia magyarítása olyan innovatív, időtállóan ígérkező fogalmakkal, mint az „elmásítás” (*othering*), „társadalmi nemiesítés” (*engendering*), „keresztöltözés” (*crossdressing*). Ugyan a hangsúly céljából néhány kifejezés megőrződik eredeti nyelvi formájában (a foucault-i *assujétissement*, vagy a latin *genitivus subjectivus/objectivus*), és olykor a korábbi, hivatalosan bevett fordításverziótól eltérő megoldással találkozunk („a szelf technológiái” állnak például „az önmagaság technológiái” helyett), de a kötet összességében egységes, elegáns, és „könnyen emészthető” magyar terminológiát vezet be. A szerző különösen leleményesnek bizonyul a fogalompárok alkotása terén: pl. a szubjektum alanyi, illetve tárgyi megképzésére az „ágencia” vs. „páciencia”, illetve a „Valakivé vs. senkivé válás” sokatmondó terminusait alkalmazza. Másutt az elméleti koncepciók magyar köznyelvi megfelelőikkel kerülnek ötletes összevetésre: a hatalmi technológiák által kötelezően megírt genderszkript köznyelvi „fordítása” például a nagyszerű „Nagykönyv” (az „ahogy a Nagykönyvben meg van írva” szófordulatra utalva). Terítékre kerül még néhány ínycsiklandó szójáték (a *passing* a magát fehérnek tettető, szín-lelő személyre utal) és pár metaforikus, sőt olykor meta-metaforikus szókép („a metaforák biztosan állnak a genderdualizmusok két lábán”).

A könyv a magyar irodalomkritikai közegben nagy jelentőséggel bíró gesztussal él. A szubjektum performativitás-elméleti feltevéseit következetesen a társadalmi nem és a szexualitás identitástényezőinek kérdéskörével összefüggésben és gender-szenzitív értelmezői perspektívából tárgyalja. Ezen túl, az elméletet alátámasztani hivatott, üdítően heterogén szövegkorpuszba számos kanonizált magyar irodalmi példát is behoz. Ezzel mintegy felhívja a figyelmet egy, a magyar irodalomoktatásban időtlen-idők óta feloldatlan problémára: az általános- és középiskolai tananyag kötelező olvasmány kánonjában a férfiirodalom dominanciájára, ami a maskulin látásmód és értékrendszer kizárólagos, egyedüli (és „egyetemes emberiséggel” társított) azonosulási felületként való felkínálása és a nő/ies másodrangú, elhallgattatott szerepbe való kényszerítése miatt kárhoztatható. Bollobás Enikő karakterelemzései ismertnek és megértettnek hitt, kanonizáltságukban érinthetetlenként definiált magyar irodalmi művek,

szervezők, hősök és hősnők – köztük Márai Sándor, Szerb Antal, Kosztolányi Dezső, Németh László, Kőmíves Kelemenné, Édes Anna, Sándor baka – újraolvasására vállalkozik. A női alanyiség normataszító előadás-kísérleteinek elemzésein keresztül (Kaffka Margitot és Rácz Zsuzsát „szóba hozva”) a kánon revízióját szorgalmazza s ezzel fontos lépést tesz a feminizmus hazai irodalomkritikai gondolkodásba történő bevezetése, és az egysíkú látásmódtól eltérő, alternatív nézőpontok kaleidoszkopikus sokaságának izgalmas feltárása felé.

Kérchy Anna
Szegedi Tudományegyetem